

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आर्थिक धोरण

प्रा.डॉ. संतोष एन. कदम

सहयोगी प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभागप्रमुख,

संतोष भी. पाटील कॉलेज, मंद्रूप, ता. द. सोलापूर, जि. सोलापूर.

देशाच्या इतर भागांच्या तुलनेत महाराष्ट्र हा ऐतिहासिक साधनसामग्रीच्या बाबतीत कमालीचा समृद्ध वारसा लाभलेला प्रदेश आहे. ही अर्थातच अभिमानास्पद गोष्ट आहे. ध्येयनिष्ठ आणि तळमळीच्या अशा गेल्या दोनेक पिढ्यांतील अभ्यासकांनी हया ऐतिहासिक सामग्री नव्या अभ्यासकांना आवाहन करित आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांचा इतिहास बहुतेकांना माहित आहे. परंतू एवढे मोठे साम्राज्य संभाळत असताना अर्थातच त्यांना त्यांच्या साम्राज्याचे आर्थिक नियोजन करावे लागत असणारच. मग त्यासाठी शिवाजी महाराजांनी आपल्या साम्राज्याचे आर्थिक नियोजन कसे केले होते. शिवाजी राजांना साम्राजातून किती उत्पन्न मिळत होते. त्यांनी कोणकोणत्या गोष्टींवर खर्च करण्याचे धोरण स्वीकारले होते. यासर्व गोष्टींवर आजपर्यंत फारसी चर्चा झाली नसल्याचे दिसते. याऊलट शिवाजी राजांचा इतिहास गड, किल्ले, लढाया, त्यांचे बालपण याच्यापलीकडे कधी गेलाच नसल्याचे दिसते. वास्तवीकपणे एवढं मोठं साम्राज्य संभाळत असताना त्यांनी साम्राज्य विस्ताराबरोबरच आपली अर्थनिती काय ठेवली होती हे शोधून काढणे सद्याच्या काळात फार मोठी दिशा देणारे ठरेल. थोडक्यात शिवकाळाचा विविध अंगाने अभ्यास होणे गरजेचे आहे. आणि असा विविधांगी अभ्यास झाला तरच खऱ्या अर्थाने आपण शिवाजी महाराजांना समजू शकू. यासाठीच प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये शिवकाळाची सुरुवातीला चर्चा करून थोडक्यात शिवकालीन अर्थव्यवस्था कशी होती यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यानंतर शिवकाळात राजेकाषीय धोरण कोणत्या प्रकारचे होते याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला असून शेवटी शिवकालीन राजकोषीय धोरणाची सद्यस्थितीतील उपयुक्तता मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. या अभ्यासासाठी वापरलेली सर्व साधनसामग्री ही दुय्यम स्वरूपाची असून त्यामध्ये प्रा. डॉ. अ.रा. कुलकर्णी लिखित “शिवकालीन महाराष्ट्र” व जदुनाथ सरकार लिखित “शिवाजी अॅण्ड हिज टाईम्स” या दोन ग्रंथांचा विशेष वापर केला आहे.

शिवकाळ

छत्रपती शिवाजी महाराज हा एक महाराष्ट्राचा मानदंड आहे. सतराव्या शतकात त्यांनी मराठी राज्याची स्थापना केली, पण त्यांच्या अकाली निधनामुळे संपुर्ण मराठी मुलूख आपल्या वर्चस्वाखाली आणण्याचे त्यांचे स्वप्न अपुर्ण राहिले, ते आजतागायत नंतरच्या पीढीकडूनही पूर्ण झालेले नाही. कारण त्याकाळी शिवाजीराजांचे राज्य हे महाराष्ट्रातील काही भागापुरतेच मर्यादित असले तरी मराठी भाषिकांचा, मराठी संस्कृतीचा प्रदेश याहून बराच मोठा होता. या प्रदेशावर जरी त्याकाळी परकीयांची सत्ता होती तरी तेथील मराठी संस्कृती नष्ट झाली नव्हती. याचाच अर्थ त्याकाळी मराठी राज्याची स्थापना ही शिवाजी महाराजांकडून झालेली या देशाची थोर सेवा होय. परंतू शिवाजी महाराज हे केवळ राज्याची स्थापना करून स्वस्थ बसले नाहीत तर हे मराठी राज्य कसे सुजलाम सुफलाम होईल व त्याचा अर्थिक पाया बळकट होऊन हे राज्य कसे टिकून राहील याचाही त्यांनी विचार केला. १६५६ मध्ये त्यांनी जावळी मारली तेव्हापासून त्यांच्या स्वराज्य विस्ताराच्या कार्याला प्रारंभ झाला असे म्हणता येईल. म्हणूनच १६५६ ते १६८० या २४ वर्षांच्या कालखंडात महाराष्ट्र काबीज करत पुढे कर्नाटक दिग्विजय करून त्यांनी मराठी राज्याची पताका दक्षिणेतही फडकवली. शिवाजी महाराजांच्या राजकीय कामगिरीचा आराखडा आता सर्वश्रुत आहे, ते केवळ वीरशिरोमणीच नव्हते तर कुशल संघटक आणि संयोजकही होते.

शिवकालीन अर्थव्यवस्था

शेती :

सतराव्या शतकात सामाजिक आणि आर्थिक व्यवहाराचा केंद्रबिंदू म्हणजे खेडे होय. या खेड्यांतील शेती व्यवसाय हाच जीवनाचा प्रमुख मार्ग असल्याने बहुतांशी लोक प्रामुख्याने त्यावरच अवलंबून असत. त्यामुळे शिवकाळात खेड्यांना अग्रस्थान तर होतेच पण तेथील लोकसंख्येचे प्रमाणही आजच्या खेड्यांच्या मानाने जास्त होते. अशा खेड्यांमध्ये वतनदार, पाटील, वेठबिगार, कुलकर्णी, शेटे, महाजन, देशमुख, देशपांडे, बलुतेदार, कारागीर, सेवक वर्ग यासरखे अनेक घटक कार्यरत होते. अशा खेड्यांमध्ये शेती हा प्रमुख व्यवसाय होता. शेती व्यवसाय हा कालांतराने फलदायी होणारा व्यवसाय असल्याने आज पेरले आणि उद्या उगवले असे होत नाही. त्यामुळे उत्पादनाची वाट पहात रहावे लागते, कारण लागवड व प्रत्यक्ष उत्पादन यातील कालावधी मोठा असतो. म्हणूनच शेती व्यवसाय सुरळीत चालू ठेवण्यासाठी व स्वतःच्या उदरनिर्वाहासाठी हवा असणारा पैसा शेतकरी गावच्या सावकराकडून कर्जाने घेत असत. त्यासाठी प्रसंगी २५ टक्के व्याजदाराने हा पैसा घेतला जाई. म्हणूनच शिवकाळात शिवाजी राजांनी अशा गरजू शेतकऱ्यांना सरकारी खजिन्यातून धान्य देण्याची व्यवस्था केली होती. थोडक्यात आपल्या साम्राज्यातील शेती व्यवसाय हाच जनतेचा मुख्य व्यवसाय असल्याने तो वाढीस लागला पाहिजे व त्यातून शेतकरी सुखी व समृद्ध झाला पाहिजे अशी भावना शिवाजी राजांची होती. शेतकऱ्याला त्याकाळीसुद्धा प्रामुख्याने पावसाच्या कृपेवरच अवलंबून रहावे लागे. पाऊस वेळेवर व प्रमाणशीर नाही पडला तर संपुर्ण साम्राज्यात दुष्काळाची झळ बसत असे. शिवाजी महाराजांची अर्थनिती ही शेतकरी सुखी तर राजा सुखी, शेतकरी गरीब तर राजा गरीब आणि राजा गरीब तर राज्य गरीब या तत्वावर आधारीत होती. या अर्थनितीला अनुसरूनच शिवाजी राजांनी शेतकऱ्यांना अर्थिक सहाय्य (अनुदान) देण्याचे धोरण आखले होते. याशिवाय शेतीच्या विकासासाठी शिवाजी महाराजांनी पडीक जमीन लागवडीखाली आणणे, फक्त लागवड झालेल्या जमीनीवरच सारा आकारणी करणे, पीकांच्या प्रकारानुसार सारा आकारणी करणे, शेतकऱ्यांना शेतसाऱ्याच्या थकबाकीत सूट देणे, सारामुक्त जमीन देणे, कालव्यांद्वारे पाटांद्वारे शेतीला पाणी पुरवठा करणे, इत्यादी सारख्या मार्गांचा अवलंब केल्याचे आढळते.

उपव्यवसाय:

स्वावलंबन हे ग्रामीण जीवनाचे ध्येय असल्याने शिवकाळात खेड्यांमधून विविध व्यवसाय निर्माण झाले होते. शेती हा प्रमुख व्यवसाय असल्यामुळे त्याच्या विकासासाठी लागणारे बरेचसे उपव्यवसाय अशा खेड्यांमधून सुरु होते. यामध्ये सोनार, लोहार, तांबट, चांभार, सुतार, कुंभार, कोष्टी, तेली, मांग, धनगर इत्यादी उपव्यवसायीकांचा समावेश होतो. अशा व्यवसायातील उत्पादने ही प्रामुख्याने खेड्यांतील गरजा पूर्ण करण्यासाठी वापरली जात असत. परंतु कसबी कारागीर आपल्या वस्तू नजीकच्या बाजारात नेऊन विकत असत.

व्यापार:

शिवाजी महाराजांनी राज्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी व्यापारवृद्धीला प्राधान्य दिल्याचे आढळते. कारण शिवाजी राजांना व्यापारवृद्धी शिवाय आपल्या राज्याला भरभराटी येणार नाही याची खात्री होती. त्याकरीता त्यांनी व्यापाऱ्यांना अनेक सवलती व जकातीत सूट दिल्याची अनेक उदाहरणे आढळतात. तसेच कायदा व सुरक्षिततेचे राज्य निर्माण करून व्यापारवृद्धीला एकप्रकारे हातभार लावल्याचे दिसते. तर दुसरीकडे परकीय व्यापारांच्या बाबतीत शिवाजी राजांनी “अखंड सावधानतेचे धोरण” स्वीकारले होते. कारण त्याकाळी परकीय व्यापाऱ्यांचे उदिष्ट हे केवळ व्यापारापूरतेच मर्यादित नव्हते.

उद्योग:

शिवकाळात कोकण भागात बरीच गजबजलेली व्यापारी केंद्रे होती. चौल, दाभोळ, कल्याण, भिवंडी, वेंगुर्ला, पेण या ठिकाणांचा शिवकाळातील भरभराटीस आलेली औद्योगिक व व्यापारी केंद्रे असा उल्लेख आढळतो. चौल व दाभोळ या बंदरांची तर सुरत व गोव्याशी तुलना केली जात असे. शिवाजी राजांच्या ताब्यात असलेली राजापूर, दाभोळ, केळेशी ही बंदरे मुंबईच्या व्यापाराला अत्यंत आवश्यक अशी होती.

कोकण हा मराठी राज्याचा कणा होता. मीठ तयार करणे हा कोकणातील प्रमुख उद्योग होता. ठाणे, कुलाबा, रत्नागिरी या जिल्ह्यात पुष्कळ मीठागरे होती. या भागातील लोकांचा शेती हा प्रमुख व्यवसाय असला तरी तो संभाळून मीठ तयार करण्याचा उद्योग ते करत असत. मीठाच्या वाहतुकीसाठी शिवाजी राजांनी खास गलबतांचा तांडा निर्माण केला होता. एकदा परकीय मीठाच्या उत्तम प्रतिमुळे व कमी किंमतीमुळे राज्यातील मोठी बाजारपेठ परकीयांनी काबीज केली.

त्यातच देशातील मीठ उत्पादकांना त्यांच्याशी स्पर्धा करणे जमेनाशे झाले व त्यातून बरीचशी मिठागरे ओस पडली. यावर पूर्ण विचार करुन शिवाजी राजांनी मीठाच्या धंद्यास संरक्षण देण्याचे ठरवले. त्यासाठी त्यांनी परकीय मालावर मोठ्या प्रमाणात जकात बसवली व त्याची आत्यंत काटेकोरपणे अंमलबजावणी केली. त्यातूनच जगातील पहिल्या “संरक्षण नितीचा” प्रारंभ झाला. जर्मनीत १९ व्या शतकात फ्रेडरीक लिस्ट च्या धोरणानुसार संरक्षण धोरणाचा स्वीकार केल्याने जर्मनीची त्याकाळी अभूतपूर्व प्रगती झाली. परंतु या धोरणाची खरी सुरुवात छत्रपती शिवाजी महाराजांनी १७व्या शतकात केली होती हे इथं आवर्जून नमूद करावेसे वाटते.

कल्याण भिवंडी भागात उत्तम प्रकारचे लाकूड भरपूर प्रमाणात मिळत असे आणि हे लाकूड बोटी बांधण्यासाठी आत्यंत उपयुक्त असल्याने शिवाजी राजांनी कल्याण भिवंडी येथेच बोटी बांधण्याचा कारखाना सुरु केला होता.

शिवकालीन आर्थिक धोरण

करविषयक धोरण:

शिवाजी महाराजांनी आपल्या राज्याच्या उत्पन्नासाठी काही नियमित करांबरोबरच काही प्रासंगिक करांचाही आधार घेतल्याचे दिसते. जे नियमित कर होते त्यांची प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर अशी विभागणी आपणाला करता येईल. कारण यातील काही कराचा भार जनता दुसऱ्यावर न ढकलता स्वतः भरत अस तर काही करांचा भार मात्र दुसऱ्यावर ढकलता येत होते. प्रत्यक्ष करांमध्ये इनामपट्टी, इनामखंडणी, मिरासपट्टी, सिंहासनपट्टी, कर्जाचीपट्टी, गावटका, मोहीम पट्टी, ईदसुभराती, उरुसपट्टी, तसेच माळयाकडून, कोळयाकडून व वेठबिगारांकडूनही त्यांच्या उत्पन्नावर प्रत्यक्ष कर आकारला जात असे. याशिवाय हेजीबपट्टी, सादिलवार पट्टी, खर्चपट्टी, पाटदाम, घरटका, कोतवाली कर, इमारतपट्टी, बोखारटका यासारखे विशीष्ट करही लादले जात होते. थोडक्यात वरील सर्वप्रकारचे कर हे अप्रत्यक्ष कर होते. याबरोबरच शिवकाळात व्यवसाय कर, सराफपट्टी, विक्रीकर, कारागीरी कर, तेलपट्टी, मोहतर्फी, जकात, उद्योगधंद्यावरील कर, भेटवस्तूवरील कर यासारखे काही अप्रत्यक्ष करही शिवाजी महाराजांचे प्रशासन जनतेकडून वसूल करत असे. तसेच काही रक्कम जनतेला केलेला दंड, जनतेला आकारलेले शुल्क इत्यादी रुपाने प्रशासनास प्राप्त होत असे.

शिवकाळातील कर पध्दतीविषयी थोडक्यात बोलावयाचे झाल्यास एक स्पष्ट होते की या काळातील सर्व कर हे पुरोगामी स्वरूपाचे होते. ज्यामध्ये प्रत्येक व्यक्तीच्या व व्यवसायीकाच्या उत्पन्न क्षमतेनुसार ते आकारले जात होते. याचाच अर्थ शिवकालीन कर व्यवस्था ही समन्याय या करतत्वाचा आंगीकार करणारी होती, त्यात लवचीकता हा गुणधर्म होता कारण बरेचसे कर साम्राज्यातील परिस्थिती कशी आहे यावर आवलंबून असत, या कर पध्दतीत सहजता व सोपेपणा होता आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे या कर व्यवस्थेत मितव्ययता हा गुणधर्मही होता.

खर्चविषयक धोरण:

शिवकाळात विविध मार्गांनी येणारे उत्पन्न कोणकोणत्या गोष्टींवर आणि किती प्रमाणात खर्च केले जात होते हे पाहणे गरजेचे ठरेल. शिवाजी राजांचे जे प्रशासन होते त्याचे चार विभाग याठिकाणी करावे लागतील. एक म्हणजे मध्यवर्ती सरकार (शिवाजी राजांना मदत करणारे मंत्रिमंडळ मानले जाते), दुसरा प्रांतिक सरकार (शिवाजी राजांनी आपल्या राज्याचे तीन प्रांत केले होते. जसे उत्तर, दक्षिण व अग्नेय), तिसरा स्थानिक प्रशासन (खेडेगावात प्रत्यक्षात कार्यरत असणारा वर्ग) व चौथा लष्करी प्रशासन. यासर्व विभागांवर शिवाजी राजांना मोठ्याप्रमाणात खर्च करावा लागत होता. यातील लष्करी प्रशासनाचा खर्च सर्वात जास्त होता. कारण यामध्ये पागा, पायदळ, आरमार, किल्ले यावर खर्चाचे प्रमाण जास्त होते. पुन्हा यातील आरमार व किल्ले यासाठी शिवाजी राजांना मोठा खर्च करावे लागे कारण त्याकाळी ज्याच्याकडे मोठे आरमार व जास्त किल्ले असे सुत्र होते. तसेच शिवाजी राजांना युद्धावरही मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागत असे. तरीही शिवाजी राजांनी बरीचशी युध्दे ही कमी खर्चातच लढली असावीत हे त्यांनी मिळवलेलं साम्राज्य व उत्पन्नाची आवक पाहता सिध्द होते. कारण त्यांच्या सैनिकांकडील सर्व शस्त्रे ही स्थानिक बनावटीची होती. याशिवाय शिवाजी राजांकडून काही पैसा इनाम किंवा बक्षिस रुपानेही दिला जात असे. महत्वाचे म्हणजे शिवकाळातील खर्चामध्ये शिवाजी राजांवरील खर्च याचाही उल्लेख पहायला मिळतो. शेवटी सर्वात महत्वाचे म्हणजे शिवाजी राजांनी आपल्या राज्यासाठी केलेला उत्पादक स्वरूपाचा खर्च, जो शेती व इतर व्यवसायाच्या प्रगतीसाठी केला गेला याचा विचार करावा लागेल. याकाळात राज्याच्या उत्पन्नाची सारी मदत ही शेतीव्यवसायावरच होती. त्यामुळेच शिवाजी राजांनी शेतीच्या विकासाकडे दुर्लक्ष केले नाही. याचाच एक भाग म्हणजे शेतकऱ्यांना उत्पादक कारणांसाठी केलेला कर्जपुरवठा, अधिकाऱ्यांना शेतकऱ्यांना सहकार्य करण्याबाबत दिलेले आदेश, शेतीसाठी पाणीपुरवठ्याच्या केलेल्या सोई याचा उल्लेख करता येईल. याचबरोबर मीठ व्यवसायाच्या वृद्धीसाठी संरक्षण नितीचा स्वीकार करुन व बोटी बांधून मीठ व्यवसायाला गती देण्याचे कार्य केले गेले.

थोडक्यात एखादी राजवट कशा प्रकारची आहे हे जाणून घ्यावयाचे असेल तर त्या राज्याच्या संपत्तीची विल्हेवाट कशी लावली जाते याचा विचार करावा लागतो. राष्ट्राच्या संपत्तीचा वापर लोकजीवन सुखी, शिस्तबद्ध करण्यासाठी झाला पाहिजे. अशी समृद्धता आर्थिक किंवा अन्य स्वरूपाची असो, पण ती प्राप्त करून घेण्यासाठी राज्याचा पैसा उदारहस्ते खर्च झाला पाहिजे. राष्ट्रीय संपत्तीचा खर्च समतोलपणे विविध कार्यासाठी केला तर लोककल्याण साधणे सहज शक्य असते. या दृष्टिकोनातून शिवकालीन अर्थव्यवस्थेचा विचार करता आपल्याला असे नक्कीच म्हणता येईल की जी काही उपलब्ध संपत्ती होती तिचा विनीयोग शिवाजी महाराजांच्या राज्यात लोककल्याणसाठी होत होता. म्हणूनच शेवटी शिवकालीन अर्थव्यवस्थेसंबंधी एका वाक्यात समारोप करताना असे म्हणता येईल की “शिवकालीन अर्थव्यवस्था ही मानवी चेहऱ्याने विकसीत होणारी अर्थव्यवस्था होती”.

संदर्भग्रंथ

१. Jadunath Sarkar, (1973), Shivaji and His Times, Orient Longman LTD. New Delhi
२. अ.रा. कुलकर्णी, (१९९३), शिवकालीन महाराष्ट्र, राजहंस प्रकाशन, पुणे
३. डॉ. वसंत मोरे, (२००२), छ. शिवाजी की साहित्यिक प्रतिमा कितनी सही-कितनी प्रेरक?, शिवसंग्राम प्रकाशन, कोल्हापूर
४. कृ. अ. केळूसकर, (5 वी आवृत्ती 2017), छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे चरित्र, सरस्वती पब्लिशिंग कंपनी प्रा.लि. कोल्हापूर